

פתח דבר

פרופסור ראובן צור הוא מגדולי החוקרים של הספרות בארץ, חתן פרס ישראל בחקר הספרות הכללית לשנת תשס"ט ובעל מוניטין בינלאומי. הוא מוכר בארץ ובעולם כחוקר ספרות וכתיאורטיקן יוצא דופן במקוריותו. מעמדו זה משתקף בנימוקי השופטים של פרס ישראל, במבוא של עורכי הסדרה הקוגניטיבית של הוצאת אוקספורד לספרו *Poetic Conventions as Cognitive Fossils* (המופיע בתרגום עברי בספר זה) וכן בדיון המקיף במפעלו התיאורטי ב-*Literary Theory and Criticism: An Oxford Guide*, שם הוא מוזכר כאחד מן האבות המייסדים של הגישה הקוגניטיבית לספרות, וכמי שטבע את המונח 'פואטיקה קוגניטיבית'. הפואטיקה הקוגניטיבית, כהגדרת צור, היא תחום מחקר אינטר-דיסציפלינרי הבוחן את השפעתם של התהליכים הקוגניטיביים על עיצובן של הצורות הספרותיות ועל תגובתן של הקורא לטקסט, לאורך של תיאוריות קוגניטיביות מתחום הפסיכולוגיה, הבלשנות והפילוסופיה. תיאוריות אלה עוסקות בחקר תיהלוך המידע של המוח, רכישת המידע, ארגונו והשימוש בו. אחת מהנחות היסוד של צור היא שהספרות מנצלת למטרות אסתטיות תהליכים קוגניטיביים שלא נועדו מלכתחילה למטרות אלה. "נקודת המוצא של הפואטיקה הקוגניטיבית בכל דימויה היא המבנה הזעיר של הטקסט ואינטואיציות הקורא בתגובה לו", מסביר צור. התיאוריה הפואטית-קוגניטיבית נוסח צור מעודדת אפוא את הקורא להתקשרות אינטימית, בלתי אמצעית, עם הטקסט הספרותי כתנאי הכרחי לתוכנות אישיות-אינטואיטיביות, ואחר כך מציעה לקורא עקרונות המאפשרים לו לקשר באורח שיטתי בין האינטואיציות (הסובייקטיביות) שלו לבין המבנה הלשוני-פואטי (האובייקטיבי) של הטקסט. את שיטתו יישם צור במחקר מקיף של השירה ובמגוון רחב של קורפוסים, סגנונות ותקופות יצירה: מטפורה, ריתמוס, חרוז, אמוציות, ז'אנרים, העולם המעוצב, סגנון תקופה, הגרוטסקה וההומור השחור, שירה היפנוטית, שירה דתית, תולדות הספרות, סגנון קוגניטיבי של הקורא ועוד. בספריו ובמאמריו החיל צור את התיאוריות שלו על שירה עברית, אנגלית, צרפתית, גרמנית, הונגרית, איטלקית וספרדית, החל במקרא ובשירת ימי הביניים, דרך שירת הרנסנס, השירה המטפיזית, הקלאסיציסטית והרומנטית, ועד לשירה במאה העשרים.

כאמור, אחד התחומים שעסק בהם צור הוא 'שירה היפנוטית'. סוג זה של שירה מאופיין לדבריו בריתמוס "הכופה את עצמו על הקורא, ריתמוס שמקורו במשקל סדיר מן הרגיל". בקריאת שירים מעין אלה נוטה תשומת הלב של הקורא להימשך אחר האספקטים המוזיקליים של לשון השיר (ריתמוס, מצלול), על חשבון ההתמקדות במשמעות. גם בדיון זה החיל צור את עקרונות התיאוריה הפואטית-קוגניטיבית ואפיין את השירים הללו כשירים המצטיינים ב'ריתמוס של ביטחון מדומה': במונחים מתחום פסיכולוגיית הגשטלט הציג צור את המשקל הסדיר המשמש בשירים אלה כסוג של 'תבנית טובה' הנושאת אופי רציונלי ומעניקה תחושה של ביטחון וודאות. אך ביטחון זה הוא לטענתו ביטחון מדומה הבא להרדים את ערנותו של הקורא, להביאו לידי כך שלא יוכל להתנגד לאיכויות מאיימות, אמוציונליות או אי-רציונליות העולות ברבדים אחרים של לשון השיר ולהגביר בדרך זו את פעולתו. בעקרונות אלה של השיר ההיפנוטי השתמש צור בתגובה לביקורתו של נתן זך על פשטנותו של הריתמוס בכמה משירי אלתרמן, כשטען שביסוד שירים אלה מונחת קונספציה אסתטית לגיטימית: השירה ההיפנוטית, המחייבת ריתמוסים סדירים.

את הנחותיו הקוגניטיביות יישם צור גם במחקר הפרוזודיה, והוא נחשב לאחד מחוקרי הפרוזודיה המובילים בעולם. אחת מן הסוגיות הפרוזודיות שצור התעמק בהן היא הביצוע הריתמי של השירה. מתוך גישתו הקוגניטיבית הסביר למשל את תופעת הצזורה, המפסק המתחייב לעתים בביצוע הרצף של הטור השירי השקול, כקשורה קשר הדוק במגבלות הקיבולת של הזיכרון קצר הטווח שלנו, או, למשל, הסב את תשומת הלב אל תופעת הפסיחה מצד ביצועה הריתמי: ביצוע המציע "פשרה" (באמצעות מתן "אותות אקוסטיים מתנגשים") בין התביעות המנוגדות שמזמנת הפסיחה לקורא (סוף שורה/רציפות תחבירית-סמנטית), וכך מעורר בו בזמן תחושה של סיוס ותחושה של המשכיות וממזג את הניגודים לכדי "הרמוניה פרדוקסלית". חדשנותו של צור בתחום חקר הפרוזודיה התבטאה גם במציאת שיטות מחקר שאפשרו לו לקבל באמצעות המחשב נתונים בדבר הביצוע הריתמי של השירה ואף לערוך באמצעותו ניסויים בביצועים ריתמיים משתנים (יצירה מלאכותית מכוונת של גרסאות ריתמיות חלופיות לצורך מחקר), ובהמשך להעניק לנתונים אלה משמעות במסגרת התיאורטית שכבר פיתח שנים קודם לכן. תגליותיו בתחום זה הביאוהו ליצירה בז'אנר פרסום חלוצי: מאמר אלקטרוני הכולל הקלטות של קריאות וגראפים המתארים את הביצוע הקולי.

את שיטתו יישם צור גם בחקר הסינסתזיה (והמטפורה בכלל). כדרכו, גם במחקר הסינסתזיה התעניין צור לא רק בתיאור התופעה אלא בעיקר בניסוח המוטיבציה הפואטית שלה, הקשורה, לדבריו, בשאיפה למסור באמצעותה איכויות "עמומות", בלתי מושגיות, כחלק ממאבקה המתמיד של השירה לכרוח מעריצותן של הקטגוריות

הלשוניות המובחנות היטב. אחד מסוגי הסינסתזיה הוא 'הסימבוליזם של הגאי הדיבור' (המתבטא בדיבור על צלילים גבוהים ונמוכים, כהים ובהירים, חדים, רכים, ועוד). ספרו של צור בתחום זה ראה אור בסדרת רומן יאקובסון של Duke UP, ובו קנה מוניטין כאחד המומחים בתחום (ספר זה תורגם גם ל־פנית).

בתחום החרוז, צור הסביר את הבדלי האינטואיציות לנוכח 'חרוזים נמרצים' ו'נרפים'. בתיאוריית הגשטלט השתמש כדי להסביר את האפקטים השונים של תבניות חריזה (סכמות חריזה). כך הראה למשל בעיון באחד משיריו של חיים לנסקי, כיצד האפקט הנתפס של שיר הכתוב במקורו בחריזה מסורגת (אבאב) משתנה מקצה לקצה כאשר משכתבים אותו למבנה של חריזה צמודה (אאבב).

גם בעבודותיו בתחום הריתמוס של השירה יישם צור את שיטתו הקוגניטיבית. אחת השאלות הגדולות שהעלה בעניין זה היא איך נוהג הקורא המיומן בשורות שיש בהן חריגות מן המשקל, "ומהן ידיעותיו האינטואיטיביות המאפשרות לו לזהות שורות חריגות כפנטאמטר יאמבי, למשל?". את כשירותו של הקורא לבצע באופן רתמי שורות שיר שיש בהן חריגות מן המשקל תולה צור בעיקרון קוגניטיבי: היכולת של המבצע לשמר את המערך המטרי בזיכרון האקוסטי, עד השלמתו של הקטע החריג, ומניפולציות שונות שמפעיל הקורא כדי לפצות על החריגה מן המשקל ולהקל בזאת על הזיכרון קצר הטווח לשמר את המערך המטרי. את התיאוריה המטרית שלו פיתח צור בהקשר של שירה אנגלית, אך החיל אותה גם על שירה עברית. על חשיבות עבודתו בריתמוס השירה יעידו דבריו הבאים של סטיבן ויללט (Willett) בכתב העת *Journal of Pragmatics*: "עבודה זו מייצגת בהיקף, עומק ודיוק הניתוח האסתטי את גוף המחקר היחיד החשוב ביותר על הביצוע הריתמי של השירה". כמו כן, "צור היה הפרוזודיקן הראשון שעמד על מלוא חשיבותן של ההסתעפות והזיקות בין הזיכרון הפעיל והמטרום".

תרומה חשובה הרים צור גם לחקר הזיקה בין הספרות והרגשות. בספרו *משמעות ודיגוש בשירה* (1983) ביקש לברר על מה בדיוק אנחנו מדברים כאשר אנחנו מדברים על תפיסתה של איכות רגשית כלשהי בקריאת שירה. "כאשר נאמר על יצירה שירית שהיא עצובה, אין זה בהכרח אומר שהיא גורמת לי להיות עצוב", כתב צור. "יכול אדם להיות עקיב לחלוטין בהכריו: 'יצירה מוסיקאלית (או ספרותית) עצובה זו הסבה לי אושר'". בעניין זה הזכיר צור את הבחנתו של הפבורן (Hepburne), "בין זיהויו של ריגוש לבין התנסות בו", וטען שאיכותו הרגשית של שיר עשויה לנבוע לאו דווקא מתכניו, אלא מסגנונו, כלומר מאופן מסוים של הגשת התכנים, הדומה בטיבו למבנה תגובותינו הריגושיות (סגנון דיורגנטי). מכאן למשל הוא הצביע על כך שההצטרפות הברזומנית העזה של האליטרציה עם החפיפה בין הטעמות הלשון והמיצבים המטריים משווה איכות פשטנית (ילדותית-משחקית) לשורה הידועה

משירו של אדגר אלן פו, "Chilling and killing my Annabel Lee" (בתרגומו הגנוז של ראובן צור מגיל שבע עשרה, "חלתה ועלתה נשמת אנבל לי"), למרות תוכנה העצוב – מותה של ילדה קטנה.

בהחילו את התיאוריות שלו על השירה העברית החדשה הציע צור מבט חדש על סיווגים נוקשים שהיו מקובלים בביקורת העברית. היה נהוג לראות את טשרניחובסקי כמשורר הרומנטי ואת ביאליק כמשורר הלאומי. בספרו הראשון, *דברים כחזויותם*, הציג צור את ביאליק כמשורר רומנטי מובהק הן בחזויותיו השיריות הן בלשונו הפיגורטיבית. בספרו *יסודות רומנטיים ואנטי-רומנטיים בשירי ביאליק*, טשרניחובסקי, שלונסקי ועמיתיו הוא העמיק פרספקטיבה זו על ידי הבחנות דקות יותר. בניסיון להעמיק בהבנת אופיים של השירים הוא הציע פרספקטיבה גמישה, המאפשרת אבחנות דקות בטיבם של רכיבי השיר ובדרכי ההצטרפות החד-פעמית שלהם. מנקודת מבט זו, במקום הסיווג המכליל, יכול היה למשל להבחין בהבדל שבין עיצובו הרומנטי לעיצובו האנטי-רומנטי של אותו מוטיב חוזר בשירים שונים של ביאליק, או לטעון ש"ביסוד שירתם המודרניסטית של שלונסקי או של עמיתיו נמצא לעיתים קרובות ביותר טיפול אנטי-רומנטי בנושאים רומנטיים טיפוסיים".

בחקר השירה העברית בימי הביניים פתח צור אפיקים חדשים שברבות הימים התקבלו גם על דעת כמה מהחוקרים המסורתיים של התחום. יסודה של מהפכה זו הוא בהתעקשותו ליישם גם בתחום השירה הקדומה, באופן שאינו "מתנגש" עם הקונוונציות הפואטיות של תקופתה, את הקונצפציה החדשנית המנחה אותו בחקר הספרות בכלל: ראיית האובייקט האסתטי הספרותי כמבנה לשוני שיש לו "לא רק משמעות כי אם גם אפקט נתפס", וניסיון שיטתי לחשוף את העקרונות הקונטראדיקטיביים המונחים ביסודן של תופעות פואטיות ומנמקים את קיומן. מכאן למשל יכול היה צור להציע הסבר עקרוני לעובדת תפוצתו הרבה של משקל המרובה או להסביר את איכותה הנתפסת של תופעת הפסיחה, ולהבהיר בזה את תרומתה למשמעות השיר; מכאן יכול היה גם להבין אמצעים אמנותיים יסודיים בשירה העברית מספרד, השיבוץ והרמיזה, לא רק כטכניקות להבלעתן של משמעויות מן המקרא, אלא כתחבולות ליצירת איכויות נתפסות עזות, הכרוכות בחילופי מערכים סמנטיים או נפשיים.

פרספקטיבה חדשה של עיון הציע צור גם בתחום הסיפורת. כתגובה לקושי בסבילת אי-ודאות, העשוי להתעורר לנוכח התרחשויות אי-רציונליות בסיפורי קפקא וכמה סיפורי עגנון וא"ב יהושע, ולהוביל את הקורא לכפיית משמעות על התרחשויות שעיקרן חוסר משמעות, פיתח צור שתי תיאוריות; האחת – ז'אנרית, שישורה בטענה שלפנינו סיפורת של סיטואציות קיצוניות, המכה בהלם את הקורא כדי לעורר בו אבדן אוריינטציה ריגושית בעולם חסר פשר; והשנייה – מטא-

ביקורתית, העוסקת בסגנון ההכרעה של המבקר המובלע, ומבוססת על "אי-סבילת דו-המשמעות כמשתנה אישיות".

מלבד כל אלה עסק ראובן צור, בין השאר, גם בתרגום שירה לעברית (מאנגלית, צרפתית, הונגרית, ספרדית וגרמנית), ופרסם מחקרים בתחום התיאוריה של התרגום, הוראת הספרות והכשירות הביקורתית (סגנון ההכרעה של המבקר המובלע ותיהלוך המידע המונח ביסוד השיפוטים הביקורתיים).

היבול המחקרי של פרופסור ראובן צור מעורר השתאות. אפשר לומר שבכל ימיו כחוקר ספרות לא ידע שנת "בצורת". גם לאחרונה (2017), בגבורותיו, ראה אור ספר חדש פרי עטו, *Poetic Conventions as Cognitive Fossils*, בהוצאת אוניברסיטת אוקספורד, שבו הוא מחיל את גישתו הקוגניטיבית על חקר הקונוונציות הספרותיות. כתלמידיו של פרופסור צור, אנו מוצאים ראוייה לציון מיוחד גם את פעילותו כמורה לספרות באוניברסיטת תל אביב. באהבת המחקר שבו ובסקרנותו האינטלקטואלית יוצאת הדופן, שיעוריו הצטיינו תמיד באווירה של מחקר אמיתי, דיאלוגי, המעודד את התלמידים לחשיבה עצמאית, ביקורתית, פורצת גבולות. גם ממעמדו האקדמי הרם, הצטיין צור תמיד בהתייחסות רצינית, אישית וקרובה, "בגובה העיניים", להערותיו של כל תלמיד. בכבוד זה שנהג בתלמידיו, בחשיבתו המקורית ובדרכי ההוראה הקשובות שלו טיפח דורות של תלמידי מחקר המשמשים היום כמורים במוסדות להשכלה גבוהה ולהכשרת מורים בארץ.

חילופי דברים בענייני ספרות ובתחומי הרוח הקרובים לה הם לפרופסור צור דרך חיים; לא רק עם תלמידיו ה"רשמיים" הוא חולק את תוכנותיו. דלת ביתו שבירושלים פתוחה תמיד גם בפני סטודנטים "זרים", מאוניברסיטאות שונות בארץ ובעולם, המבקשים להיעזר בידיעותיו ובשיטות המחקר המיוחדות לו.

ראובן צור פרסם עד כה עשרים ואחד ספרים וכתב אינספור מאמרים שהתפרסמו בכתבי עת וקובצי עיונים חשובים בארץ ובעולם וזכו לכל שבח מפני גדולי החוקרים של התחום. מהיכרותנו הקרובה ורבת השנים עמו אנו יכולים להעיד כי מחקריו נעשים תמיד בנפש מתפעמת, בתשוקה עזה לדבר עצמו, בשמחת יצירה. ספר זה גם הוא נוצר בשמחה, לציון נוסף של מפעלו האדיר של פרופסור צור כחוקר וכמורה, והוא מוגש לו ברוב אהבה.

יסודו של ספר זה ככנס בנושא "מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית" שערכנו לכבוד פרופסור ראובן צור באוניברסיטת בן-גוריון שבנגב בנובמבר 2016. חלק מן המאמרים הנתונים בו הם פיתוח של הרצאות שניתנו בכנס זה. לאלה הצטרפו בספר מאמרים נוספים מאת חוקרים, תלמידים ועמיתים של פרופסור צור, אשר מצויים עימו בקשרי עבודה וידידות עשרות בשנים.

תודתנו לכל החוקרים ששיתפו עימנו פעולה בהפקתו של הספר ושלחו לנו מפרי עטם ובייחוד לפרופסור תמר סוברן, שבזמן כהונתה כראשת בית הספר למדעי היהדות אישרה בחפץ לב את הוצאתו לאור של הספר וסייעה לנו במעשה ובעצות טובות, לדוקטור רוג'ני שושני אשר הייתה מעורבת בשלבים השונים של הפקת הספר ונכונה לעזור לנו בכל דבר ולפרופסור ורד נעם, ראשת בית הספר למדעי היהדות בהווה, אשר נתנה את אישורה לכל בקשה מיוחדת שהייתה לנו בתהליך ההכנה של הספר.

כמו כן אנו מודים לעורכי הסדרה הקוגניטיבית של אוניברסיטת אוקספורד על שאפשרו לנו לתרגם לעברית את המבוא שהקדימו לספרו האנגלי של צור, להוצאת אוניברסיטת פרינסטון על הרשות שניתנה לנו לתרגום הערך האנציקלופדי "פואטיקה קוגניטיבית", ולמר מיכאל גוגנהיימר על תרגום הכתבים הללו לעברית. עוד נודה לגברת אסתר סינגר על העריכה המוקפדת של תקצירי המאמרים באנגלית, למזכיר מערכת תעודה, דוקטור עומר מיכאליס, על הטיפול המסור בתהליך ההוצאה לאור של הספר ולגברת דנה רייך על מלאכת המחשבת הכרוכה בעריכתו הלשונית של קובץ מחקרים אקדמי, אשר נעשתה במקצועיות הראויה לכל שבח. תודה אחרונה ומיוחדת לגרפיקאית מיכל סמו קובץ שקיבלה מאיתנו את תוכן הספר ונתנה לו צורה בלב חפץ וביריים אמונות.

העורכים